

FEYL MÁNISINDEGI FRAZELOGIZMLERDÍŃ BETLENIWI

Ótepbergenova Azada

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20078747>**Annotaciya.**

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil sóz shaqabı izertlew obyektı, grammatikalıq kategoriyalarınıń úlkenligi menen ajırılıp turadı. Feyildiń bet-san formalarınıń qollanıw ózgeshelikleri, olardıń funkcional xızmetleri, feyil mánili frazeologizmlerdi úyreniw áhmiyetli máselelerdiń biri. Biz maqalamızda feyil mánisindegi frazeologizmlerdiń betleniw ózgeshelikleri haqqında sóz etemiz.

Tayanış sózler: feyil, bet-san formaları, feyil mánili frazeologizmler, betleniw paradigmaları.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń quramında jeke sózler menen qatar, jeke sózlerdey pútin bir máni ańlatıwshı bir neshe sózler dizbeginen quralǵan, forması jaǵınan turaqlı sıpatqa iye sóz dizbekleri – frazeologizmler úlken orın tutadı.

Leksika – grammatikalıq jaqtan frazeologizmler ajırılmaslıǵı, pútinligi, turaqlılıǵı, kóbinese bir sózlik sıpatında qollanıwı olardı jeke sózler xızmetinde belgili bir sóz shaqabına qatnaslı jobaǵa qarawǵa da múmkinshilik beredi.

Tilimizde is-hárekettiń tılawshıǵa ekspressiv-emocionallıq mánisin kúsheytip beriw maqsetinde feyil mánisindegi frazeologizmler júdá jiyi qollanıladı. Mısallar:

1. Qızı ushın kúyip-pisip otırǵan mashınshınıń ábden ğıjırdanı qaynadı (T.Qayıpbergenov).

2. Qulaq salıń jer aspan

Negis mánzil jol ashqan (Á.Ótepbergenov)

3. Negedur yosh kelmes shetkeri ketsem,

Shınar sayasında qıyallar súrsem (I.Yusupov)

Awa dá, abısın, keter adam ketti - dúnyadan. (Q.Orazımbetov).

Bul keltirilgen mısallardaǵı *kúyip-pisip*, *ğıjırdanı qaynadı*, *qulaq salıń*, *yosh kelmes*, *qıyallar súrsem*, *ketti dúnyadan* frazeologizmleri feyil mánisinde qollanıw kelgen.

Professor E.M.Galkina-Fedoruk til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri, turaqlı sóz dizbekleri, idiomalıq sózler, leksikalıq sóz dizbekleri idiomalar, frazemalar usaǵan túrlishe terminlerdiń qollanıwı izertlewde qıyınlıq tuwdırıp qiyatırǵanın aytadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń mánisin tolıq ashıp beriwde tek leksikologiyalıq jaqtan izertlew jetkiliksiz. Óytkeni frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde leksikalıq bir mánide jumsalǵanlıqtan, olar qanday da bir sóz shaqabı xızmetin atqarıp, kontekstte bir gáp aǵzası sıpatında qollanıladı. Sonlıqtan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qanday sóz shaqaplarınan jasalatuǵının tereńirek úyreniw zárúr. Sońǵı dáwirlerdegi bul tarawdaǵı izertlew jumısları kóbinese frazeologizmlerdi funkcionál-sinxroniyalıq jobada úyreniwge qaratılǵan. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde feyil sóz mánisinde kelip, kontekstte subyekt penen predikativlik qatnasqa túsedı. Feyil mánisindegi frazeologizmler ápiwayı feyiller sıyaqlı bet-san affiksleri menen belgilenip, is-hárekettiń qaysı bettegi subyektke tiyisli ekenin ańlatıp keledi. Olardıń betlik formaları birlik sanda *men*, *sen*, *ol*, kóplik sanda *bizler*, *sizler*, *olar* sıyaqlı úsh bettegi betlew almasıqlarına qatnaslı aytıladı hám olar menen kordinaciyalıq baylanısqa túsedı.

birlik

I bet: *men sabır ettim*

II bet: *sen sabır ettiñ*

III bet: *ol sabır etti*

kóplik

bizler sabır ettik

sizler sabır ettiñiz

olar sabır etti

Feyil mánisindegi frazeologizmlerdiñ soñgi komponenti hal feyildiñ *-a/-e, -y, -ip/-ip, -p,* kelbetlik feyildiñ *-ğan/-gen, -qan/-ken, -tuğın, -ar/-er, -r, -a, -e, y+jaq, -maqshı/-mekshi, -paqshı/-pekshi, -baqshı/-bekshi,* atawış feyildiñ orın sepligindegi *-ıw/-ıw,-w, -maq/-mek, -paq/-pek, -baq/-bek,* tilek meyildiñ *-ğay/-gey, -qay/-key* formalarına, házirgi máhál jasawshı *otır, atır, tur, júr, jatır* hám tağı basqa kómekshi sózlerge tolıqsız feyildiñ *eken, emes* formalarına, bolımsız máni beriwshı *joq* sózine pitse, bet-san affiksleriniñ tolıq variantınıñ I bette *-man/-men, -pan/-pen, -mız/-mız, -pız/-pız, -bız/-bız,* II bette *-sañ/-señ, sañ(lar)/-señ(ler), siz(lar)/-siz(ler),* III bette *-dı/-dı, -tı/-tı* formaları menen betlenedi.

Betleniw paradigması
birlik sanda

I bet: *sawapqa qalaman, sawapqa qalıppan, sawapqa qalğanman*

II bet: *sawapqa qalasañ, sawapqa qalıpsañ, sawapqa qalğansañ*

III bet: *sawapqa qaladı, sawapqa qalıptı, sawapqa qalğan*

kóplik sanda

I bet: *sawapqa qalamız, sawapqa qalıppız, sawapqa qalğanbiz*

II bet: *sawapqa qalasız(lar), sawapqa qalıpsız(lar), sawapqa qalğansız(lar)*

III bet: *sawapqa qaladı, sawapqa qalıptı, sawapqa qalğan*

Sonday-aq feyil mánisindegi frazeologizmlerdiñ soñgi komponenti anıq ótken máhálidiñ *-dı/-dı, -tı/-tı,* shárt meyildiñ *-sa/-se* formalarına, ótken máhál jasawshı *edi* tolıqsız feyili menen dizbeklesken analitikalıq formalarına pitse, bet-san affiksleriniñ qısqa variantınıñ I bette *-m,-q/-k,* II-bette nol formaları menen betlenedi.

Betleniw paradigması
birlik

I bet: *sawapqa qaldım, sawapqa qalsam, sawapqa qalğan edim*

II bet: *sawapqa qaldıñ, sawapqa qalsañ, sawapqa qalğan ediñ*

III bet: *sawapqa qaldı, sawapqa qalsa, sawapqa qalğan edi*

kóplik sanda

I bet: *sawapqa qaldıq, sawapqa qalsaq, sawapqa qalğan edik*

II bet: *sawapqa qaldıñız(lar), sawapqa qalsañız(lar), sawapqa qalğan ediñiz(ler)*

III bet: *sawapqa qaldı, sawapqa qalsa, sawapqa qalğan edi*

Feyil mánisindegi frazeologizmlerdiñ bet-san affiksleriniñ tolıq hám qısqa variantlarınan tısqarı buyırıq meyildiñ III bet *-sın/-sın,* tilek meyildiñ I bet

-(a/e)+yın/yın, -(a/e)+yıq/+yık formaları menen de betlenedi.

birlik

I bet: *sawapqa qalayın*

III bet: *sawapqa qalsın*

kóplik

sawapqa qalayıq

sawapqa qalsın

Feyildiñ mánisindegi frazeologizmler bet-san affiksleriniñ arnawlı formalarınan tısqarı soñgi komponenti feyildiñ betlik emes formasında kelip, tartım affikslerin qabıllaw arqalı da is-háreketiñ qaysı bettegi, sandağı subyektke tiyisli ekenin anıqlap keledi.

Betleniw paradigması

birlik

I bet: *sawapqa qalğanım*

II bet: *sawapqa qalğanıń*

III bet: *sawapqa qalğanı*

kóplik

sawapqa qalğanımız

sawapqa qalğanıńız

sawapqa qalğanı

Biz joqarıda ápiwayı feyiller qalay betlense, feyil mánisindegi frazeologizmlerdiń de solay betlenetuǵının kórdik. Bizler bunnan feyil mánisindegi frazeologizmlerdiń betleniwi ápiwayı feyillerdiń betleniwi menen birdey degen juwmaq shıǵarıwǵa bolmaydı. Sebebi feyil mánisindegi frazeologizmler bet-sandı ańlatıwda ózine tán ózgesheliklerge iye. Frazeologizmniń sońǵı komponenti III bet formasında turıp, quramındaǵı basqa komponentin tartımlaw arqalı is-hárekettiń qaysı bettegi, sandaǵı subyektke tiyisli ekenin anıqlawǵa boladı.

Betleniw paradigması

birlik

I bet: *tóbe shashım tik turdı, jilımım maylandı, salım suwǵa ketti*

II bet: *tóbe shashiń tik turdı, jilımiń maylandı, salıń suwǵa ketti*

III bet: *tóbe shashi tik turdı, jilımı maylandı, salısı suwǵa ketti*

kóplik

I bet: *tóbe shashımız tik turdı, jilımız maylandı, salımız suwǵa ketti*

II bet: *tóbe shashińız tik turdı, jilımińız maylandı, salıńız suwǵa ketti*

III bet: *tóbe shashları tik turdı, jilımları maylandı, salıları suwǵa ketti*

Bul keltirilgen mısallardaǵı frazeologizmlerdiń barlıǵınıń sońǵı komponenti III bet formasında kelip, basqa komponentlerge tartımlanıw arqalı is-hárekettiń qaysı betke, sanǵa tiyisli ekeni bildirilgen.

Ayırım jaǵdaylarda feyil mánisindegi frazeologizmlerdiń bir komponentiniń tartımlanıwı menen qosı sońǵı komponenti arnawlı bet-san affikslerin qabıllaw arqalı betlenedi.

birlik sanda

I bet: *júregimdi bastım, kóz aldım keltirdim, qanama sıymadım*

II bet: *júregińdi bastıń, kóz aldına keltirdiń, qañama sıymadıń*

III bet: *júregin bastı, kóz aldına keltirdi, qanasına sıymadı*

kóplik sanda

I bet: *júregimizdi bastıq, kóz aldımızǵa keltirdik, qanamızǵa sıymadıq*

II bet: *júregińizdi bastıńız(lar), kóz aldınızǵa keltirdińiz(ler)*

qanańızǵa sıymadıńız(lar)

III bet: *júregin bastı, kóz aldına keltirdi, qanasına sıymadı.*

Keltirilgen mısaldaǵı feyil mánisindegi frazeologizmler bir komponenttiń tartımlanıwı hám sońǵı komponentiniń arnawlı bet-san affikslerin qabıllawı arqalı is-hárekettiń qaysı bettegi, sandaǵı subyektke tiyisli ekeni anıqlanıwı turıptı. Ádebiy tildiń quramında betlik emes feyiller túrindegi frazeologizmler de ushırasadı. Bul táqilettegi frazeologizmlerdiń qaysı bettegi, sandaǵı subyektke tiyisli ekenin kontekstte analitikalıq usıl arqalı anıqlawǵa boladı. Mısalı: 1. Ańlıǵan jaw almay qoymaydı degen, áytewir sol urısta *qolayın alıp* hesh kimge bildirmey joldasımdı haq jelkeden *attım* (A.Ábdiev).

2. Balalardıń saqqızınday *sozıp* gápti awıldıń arjaǵınan *aylandırdıń* ǵoy (A.Ábdiev).

Bul keltirilgen misallardaǵı *qolayın alıp, saqqızında sozıp* feyil mánisindegi frazeologizmler formalıq jaqtan betlik emes hal feyil formasında turǵanı menen birinshi misalda *attım* sózi arqalı I bet birlik sanǵa, ekinshi misalda *aylandırdıń* sózi arqalı II bet birlik sanǵa tiyisli ekeni analitikalıq usılda anıqlanıp tur. Qaraqalpaq tilinde tek atawısh sózlerden dúzilgen frazeologizmlerdiń de feyil xızmetin atqaratuǵınları bar. Mısalı: Qulaǵına altın sırǵa-«tıńla». Qulaǵım sende «tıńlayman». Awzına qum-«sóylemesin».

Atawısh sózlerden dúzilgen feyil mánisindegi frazeologizmler I hám II betlerde tartım affiksiniń sheriklik formasın qabıllaw arqalı kóplikke tiyisli is-háreket formasına óte aladı.

Qulaǵım sende – qulaǵımız sende – «tıńlaymız», awzına qum – awzınızǵa qum – «sóylemeń». *Qulaǵına altın sırǵa - qulaǵınızǵa altın sırǵa- «tıńlań, esten shıǵarmań».*

Sonday-aq atawısh sózlerden dúzilgen feyil xızmetindegi frazeologizmler I hám II betlerde atlıqtıń *-lar/-ler* kóplik affikslerin qabıllaw arqalı da kóplikke tiyisli is-háreketi bildiriwi múmkin: *qulaǵım sende - qulaqlarımız sende, awzına qum - awzlarıńızǵa qum, qulaǵına altın sırǵa - qulaqlarıńızǵa altın sırǵa.*

Klassik shayırlardıń dóretpelerinen hám folklorlıq shıǵarmalardı esapqa alǵanda, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde ápiwayı feyillerdiń III beti birlik hám kóplik sanlarda birdey formaǵa iye boladı. Al feyil xızmetindegi frazeologizmler III bette quramındaǵı bir komponentine atlıqtıń *-lar/-ler* kóplik affiksin qabıllaw arqalı kóplik forma jasay aladı.

Kewlin kóterdi - kewillerin kóterdi, kóz aldına keltirdi - kóz aldalarına keltirdi. Qulaǵına altın sırǵa – qulaqlarına altın sırǵa. Muradına jetti- muradlarına jetti.

Joqarıda kórip ótkenimizdey feyil mánisindegi frazeologizmlerdiń betleniwi ózine tán ayrıqshalıqlarǵa iye.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Алламурастов Ж. К вопросам форм прошедшего времени глагола изъявительного наклонения в каракалпакском языке. Нукус, 1964.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология. М. –Л., 1952.
3. Дәуенов Е. Қарақалпақ тилиндеги фейил сөз дизбеклериниң түрлери ҳәм дүзилиў жоллары. Нөкис, 1986.
4. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде фейилдиң функционал формаларының системасы. Нөкис, 1990.
5. Қайыпов Ә. Фейил мәнисиндеги фразеологизмлердиң бетлениўи. // «Әмиўдәрья», 1997, №11.
6. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992.
7. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыўы ҳәм морфология. Нөкис, 1994.